

Η ΗΘΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

[ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ, τεύχος 102, 2012, 67-73]

Συχνά ο λόγος περί ηθικής αποδοκιμάζεται ως ατελέσφορη ή και υποκριτική ηθικολογία που δεν έχει θέση στο χώρο της πολιτικής. Θεωρείται από θετικιστές νομικούς ότι χαρακτηρίζεται από αναπόφευκτο υποκειμενισμό και πρέπει να αποσυνδεθεί από το δίκαιο, ενώ πιστεύεται από πολλούς ότι εκφράζει συντηρητικές πεποιθήσεις και στάσεις. Και σύμφωνα με μια πρώτη αντίδραση, εμπνεόμενη από μια ακραιφνή φιλελεύθερη ιδεολογία, η προσπάθεια εφαρμογής κανονιστικών ηθικών αρχών για τη ρύθμιση του κοινού μας βίου δεν μπορεί να παρεμβαίνει στη λειτουργία των νόμων που διέπουν την οικονομία. Οι νόμοι αυτοί, κατά πολλούς οικονομολόγους, αλλά και φιλοσόφους, δεν διαφέρουν όσο νομίζουμε από τους φυσικούς.

Ας δεχθούμε για τους σκοπούς της συζήτησης μας την απλούστερη δυνατή αντίληψη της οικονομίας ως ενός συνόλου πρακτικών και θεσμών που αφορούν την παραγωγή και την ανταλλαγή αγαθών (και υπηρεσιών). Ας συμφωνήσουμε ακόμη ότι εδώ δε μας ενδιαφέρει μια ευρεία έννοια ηθικής νοούμενης ως ενός οποιουδήποτε συνειδητού τρόπου ζωής (π.χ. η ηθική του καλλιτέχνη ή του πολεμιστή). αλλά μια στενότερη αντίληψη ενός συνόλου αξιών, αρχών και κανόνων που αφορούν το πώς οι πράξεις του δράοντος υποκειμένου επηρεάζουν όχι μόνο τη δική του ζωή αλλά και εκείνη άλλων όντων. Το ερώτημα που είναι εύλογο να μας απασχολεί αναφέρεται στο αν και κατά πόσον οι νόμοι ή μηχανισμοί της οικονομίας οι οποίοι εξηγούν τη συμπεριφορά του *homo economicus* κατά την παραγωγή και ανταλλαγή αγαθών, και υποτίθεται πως έχουν την ισχύ οιονεί φυσικών νόμων, αφήνουν περιθώρια για την επαρκή αναγνώριση του ηθικού *status* και για την ειλικρινή φροντίδα άλλων ανθρώπων και έμβιων όντων. Με άλλα λόγια, αν ένα ορθολογικό υποκείμενο πράττει αποβλέποντας πάντοτε στην καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών και των επιθυμιών του, και ερμηνεύει αυτή την ικανοποίηση ως μεγιστοποίηση της ωφέλειας για το άτομό του, μπορεί να αμφιβάλλει κανείς για τη δυνατότητα πλήρους σεβασμού και πραγμάτωσης ηθικών αξιών και τήρησης ηθικών αρχών. Το ορθολογικό

υποκείμενο θα απέρριπτε τις αξίες και τις αρχές αυτές, επειδή θα επέβαλλαν περιορισμούς στην κατ'αρχήν εγωιστική στόχευση των πράξεών του.

Καταλαβαίνουμε πως η επιδίωξη του δρώντος υποκειμένου να μεγιστοποιήσει την ωφέλεια για το άτομό του είναι αναγκαίο να ελέγχεται εφόσον έρχεται σε σύγκρουση με τις αντίστοιχες επιδιώξεις των συνανθρώπων του. Ωστόσο, δεν είναι διόλου σαφές μέχρι ποιού σημείου πρέπει και μπορεί να φτάσει αυτός ο έλεγχος, εάν θέλουμε οι μηχανισμοί της οικονομίας να λειτουργούν αποδοτικά χωρίς να παρεμποδίζονται από κάποιες επιταγές αλληλεγγύης ή κοινωνικής δικαιοσύνης. Η ίδια η έννοια της *κοινωνικής* δικαιοσύνης είναι περιττή, κενή περιεχομένου ή και ακατανόητη για ορισμένους φιλελεύθερους.

Σύμφωνα με μια παραδοσιακή γραμμή επιχειρηματολογίας, πρόβλημα ουσιαστικά δεν υφίσταται, τουλάχιστον στο επίπεδο της θεωρίας. Προσεκτική ανάλυση της ορθολογικής συμπεριφοράς καταδεικνύει ότι μακροπρόθεσμα η επιλογή της συνεργασίας με τους άλλους αποδίδει περισσότερο από την υιοθέτηση μιας καθαρά εγωιστικής στάσης. Αρκεί εδώ να αναλογιστεί κανείς την υποθετική κατάσταση - να διεξαγάγει το νοητικό πείραμα - του *διλήμματος του φυλακισμένου* για να συνειδητοποιήσει την αξία του συντονισμού, της αμοιβαίας προσπάθειας εναρμόνισης των επιδιώξεων κάθε δρώντος υποκειμένου με εκείνες των άλλων.¹ Από αυτή την παραδοχή φαίνεται να μπορεί να συναχθεί ο πυρήνας μιας *μινιμαλιστικής ηθικής* που συνδυάζει τελεολογικά και δεοντοκρατικά στοιχεία, εφόσον υπαγορεύει την προαγωγή του ατομικού συμφέροντος (νοούμενου εδώ ως της μέγιστης δυνατής ωφέλειας) μέσα σε ένα πλαίσιο αυστηρών κανόνων που επιτρέπουν την προαγωγή αυτή από όλα τα μέλη ενός κοινωνικού συνόλου, αναγνωρίζοντας έτσι την ισότιμη εγγενή αξία τους.² Ίσως ο πυρήνας αυτός να εκφράζεται από κάποιες θεωρίες αρνητικών δικαιωμάτων, αλλά, κατά τη γνώμη μου, συλλαμβάνεται καλύτερα από συμβολαιοκρατικές θεωρίες, οι οποίες παρέχουν κριτήρια δικαιολόγησης ηθικών αρχών και κανόνων στη βάση της αμοιβαιότητας και της συνεργασίας.

¹ Βλ. τις σχετικές συζητήσεις στα Ρόμπερτ Φρανκ, *Τα πάθη της λογικής*, μτφρ. Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1998, Ματ Ρίντλεϋ, *Οι ρίζες της αρετής*, μτφρ. Τ. Τασάκου, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1998.

² Για την ίδια την έννοια της μινιμαλιστικής ηθικής, βλ. Michael Walzer, *Η ηθική εντός και εκτός των συνόρων*, μτφρ. – εισαγ. Β. Βουτσάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2003, Ruwen Ogien, *L'éthique aujourd'hui. Maximalistes et minimalistes*, Paris: Éditions Gallimard, 2007

Σ' αυτό το σημείο μπορούμε να θυμηθούμε τη διατύπωση της κεντρικής αρχής μιας τέτοιας θεωρίας, αυτής του αμερικανού φιλοσόφου Τόμας Σκάνλον: “ηθικά ορθοί είναι εκείνοι οι κανόνες τους οποίους δε θα μπορούσαν να απορρίψουν ορθολογικά άτομα ενδιαφερόμενα για το αμοιβαίο συμφέρον τους, υπό τον όρο να τηρούνται και από τους άλλους.”³ Στο έργο του *What We Owe to Each Other*, ο Σκάνλον παραδέχεται πως αυτή η αρχή –και η σχετική θεωρία του– δεν φιλοδοξεί να καλύψει όλη την επικράτεια της ηθικής.⁴ Αξίζει βέβαια να παρατηρηθεί ότι οι συμβολαιοκρατικές θεωρίες μπορεί να εκκινούν από μια περισσότερο ή λιγότερο εγωιστική αφετηρία και να ενσωματώνουν ή μη ισχυρότερα δεοντοκρατικά στοιχεία, - συνήθως επιχειρώντας να συναγάγουν αρχές και αιτήματα δικαιοσύνης, όπως η θεωρία του Τζων Ρωλς⁵-. Ανάγονται έτσι σε εναλλακτικές, ασθενέστερες ή ισχυρότερες αντιλήψεις και της ίδιας της ορθολογικότητας που έχουν διατυπωθεί για πρώτη φορά αντίστοιχα από τον Χομπς ή τον Καντ.

Έχοντας κατά νου αυτόν τον πυρήνα μινιμαλιστικής ηθικής, μπορούμε νομίζω να συνοψίσουμε τα επιμέρους ερωτήματα που θα μας καθοδηγήσουν στην περαιτέρω συζήτησή μας: 1) Αποδίδουν πράγματι οι στοιχειώδεις αρχές σεβασμού δικαιωμάτων και ελάχιστης διάθεσης αμοιβαίας συνεργασίας την *αναγκαία* ηθική διάσταση της οικονομίας; 2) Και αν συμβαίνει κάτι τέτοιο, διασφαλίζεται από μόνη της η λειτουργία των αρχών αυτών στο πλαίσιο των οικονομιών της καπιταλιστικής ελεύθερης αγοράς, χωρίς πολλές κρατικές παρεμβάσεις με τη μορφή απαραίτητων νομοθετικών κυρώσεων; 3) Αν πάλι μπορούμε να εφησυχάσουμε για

³ Για την “αρνητική” διατύπωση αυτής της αρχής, δες Thomas Scanlon, “Contractualism and Utilitarianism”, στο Amartya Sen, Bernard Williams (eds.), *Utilitarianism and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, 103-28, 110. : “An act is wrong if its performance under the circumstances would be disallowed by any system of rules for the general regulation of behavior which no one could reasonably reject as a basis for informed, unforced general agreement.” Πρβλ. και Thomas Scanlon, *What We Owe to Each Other*, Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1998, 4, και Jürgen Habermas, *Το πραγματικό και το ισχύον*, μτφρ. Θεόδωρου Λουπασάκη, Αθήνα, Εκδόσεις Λιβάνη, 1996, 167: «Εγκυροι είναι οι πραξιολογικοί κανόνες με τους οποίους όλοι οι πιθανοί ενδιαφερόμενοι, ως μετέχοντες σε έλλογους διαλόγους θα μπορούσαν να συμφωνήσουν». Για τις πιο πρόσφατες γενικότερες τοποθετήσεις του Σκάνλον απέναντι σε συναφή φιλοσοφικά και πολιτικά ζητήματα πρβλ. και τη συνέντευξή του, Στέλιος Βιρβιδάκης, «Ο Τ.Μ.Σκάνλον και η ηθική φιλοσοφία», *The Books' Journal*, τεύχ. 8 (Ιούνιος 2011): 44-49.

⁴ Scanlon, *What We Owe to Each Other*, ό.π., 6-7.

⁵ Βλ. John Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφρ. Φ.Βασιλόγιαννης, κ.ά., Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2001. Για μια συζήτηση της αξιοποίησης συμβολαιοκρατικών θεωριών για τη στήριξη των ανθρώπινων δικαιωμάτων, πρβλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, «Απορίες για τη φιλοσοφική διασάφηση και στήριξη των ανθρώπινων δικαιωμάτων», *Ισοπολιτεία*, τόμ. 4, τεύχ. 2, (Οκτώβριος 2000): 245-261.

την εύρυθμη λειτουργία των κοινωνιών μας υπό αυτές τις συνθήκες ελεύθερης αγοράς, μπορούμε να μείνουμε και ικανοποιημένοι από την ηθική ποιότητα των *προτύπων βίου* που προβάλλουν μέσα από τις σύγχρονες καταναλωτικές κοινωνίες; Μας αρκεί η υιοθετούμενη μινιμαλιστική ηθική για την πραγμάτωση σημαντικών ηθικών ιδεωδών που νοηματοδοτούν τη ζωή μας; 4) Αν δεν μας αρκεί, και αποβλέπουμε στη ρύθμιση του πράττειν με αναφορά σε περισσότερο μεστές αρχές και αξίες, είναι θεμιτό να αναζητούμε τέτοιες αρχές και αξίες, ασκώντας κριτική στην κρατούσα ηθική της οικονομίας, την οποία είμαστε βέβαια υποχρεωμένοι να αναγνωρίζουμε ως βασικό υπόβαθρο λειτουργικής συμβίωσης μέσα στις κοινωνίες μας;

Τα ζητήματα τα οποία θα έπρεπε να διερευνήσουμε για να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα είναι ιδιαίτερα περίπλοκα και θα ήταν μάταιο να προσπαθήσω να τα πραγματευθώ στη σύντομη αυτή εργασία. Θα αποτολμήσω ωστόσο να προτείνω κάποιες προκαταρκτικές τοποθετήσεις μέσα από τις συνοπτικές απαντήσεις που θα σκιαγραφήσω στη συνέχεια. Πιστεύω ότι μέσα από τις συγκεκριμένες απαντήσεις και τοποθετήσεις διαφαίνεται μια συνεκτική συνολική θεώρηση.

Νομίζω πως μπορούμε να απαντήσουμε καταφατικά στο πρώτο ερώτημα. Θα υποστηρίζαμε εύλογα ότι χωρίς το ηθικό υπόβαθρο διάθεσης αμοιβαίας συνεργασίας και αλληλοσεβασμού στο οποίο αναφερθήκαμε δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί βιώσιμη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη της οικονομίας, και είναι πολύ πιθανό η οικονομική κρίση, όχι μόνο στη χώρα μας, αλλά και στις περισσότερες δυτικές κοινωνίες να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην καταστρατήγηση των θεμελιωδών αυτών αρχών. Φοβάμαι όμως ότι η απάντησή μας στο δεύτερο ερώτημα θα είναι αρνητική. Θα στηρίζεται στη διαπίστωση ότι η έλλειψη επαρκών ελέγχων και ρυθμιστικών παρεμβάσεων στο παγκοσμιοποιημένο πλέον χρηματοπιστωτικό σύστημα επιτρέπει την εκδήλωση αχαλίνωτης εγωιστικής συμπεριφοράς και την αλόγιστη επιδίωξη μεγιστοποίησης του κέρδους και του πλουτισμού χωρίς επαρκή σύνδεση με την πραγματική παραγωγική δραστηριότητα. Όσο είμαι σε θέση να κατανοώ τα όσα συμβαίνουν, με τις λίγες τεχνικές γνώσεις και την πληροφόρηση που διαθέτω, έχω την αίσθηση πως οι ίδιες οι αγορές και οι εκπρόσωποί τους, στον τραπεζικό κυρίως τομέα, είναι υπεύθυνες σε μεγάλο βαθμό για τις περίφημες «φούσκες» των χρηματιστηρίων και τους φαύλους κύκλους του υπερδανεισμού, της

υπερχρέωσης και της αντιπαραγωγικής «μόχλευσης» των κεφαλαίων, φαινόμενα για τα οποία βέβαια δεν είναι απαλλαγμένοι ευθυνών και οι πολιτικοί, αλλά και οι ανεπαρκώς ενημερωμένοι -ή και συχνά εξαπατημένοι- πολίτες που θα έπρεπε ίσως να είναι πιο προσεκτικοί στον σχεδιασμό και προγραμματισμό της ζωής τους.⁶

Όμως, και αν ακόμη μπορούσε να αυτορρυθμιστεί αποτελεσματικά το σύστημα ώστε να ξεπεραστεί η κρίση και να αποκατασταθεί η συνεχής ανάπτυξη (ή μεγέθυνση της οικονομίας), έστω με κάποιες περιορισμένες παρεμβάσεις πολιτικών κρατικών και υπερκρατικών εξουσιών, ορισμένοι τουλάχιστον από μας δεν θα έμεναν ικανοποιημένοι από την κυρίαρχη μορφή ζωής. Θα απαντούσαμε έτσι αρνητικά στο τρίτο και θετικά στο τέταρτο από τα ερωτήματα που διατυπώσαμε παραπάνω. Η ηθική κριτική μας, που κάποιοι υποστηρικτές της αυστηρά μινιμαλιστικής θεώρησης θα απέρριπταν ως “ηθικολογική” ή “ηθικιστική”, θα ξεκινούσε από την επεξεργασία ενός στενότερου κανονιστικού πλαισίου αρχών για τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντά μας απέναντι στους άλλους, αυτού που ορισμένοι φιλόσοφοι, όπως ο Χάμπερμας, χαρακτηρίζουν με τον όρο «moralisch», διακρίνοντάς το από το ευρύτερο «ethisch» (στα ελληνικά αποδιδόμενο από κάποιους με το νεολογισμό «εθικό»),⁷ και θα προχωρούσε στη συνέχεια και στο επίπεδο του ευρύτερου ηθικού προβληματισμού για *το πώς θα έπρεπε να ζει κανείς*. Το περιεχόμενο του πρώτου πλαισίου, το οποίο διατηρεί ως βάση τον μινιμαλιστικό πυρήνα στον οποίο αναφερθήκαμε, συνοψίζεται σε γενικές γραμμές από ορισμένες από τις αρχές αντίπαλων φιλοσοφικών θεωριών, όπως η ωφελιμοκρατία και η καντιανή δεοντοκρατία, αρχές που μπορούν να ερμηνευθούν ως συμπληρωματικές. Θα μπορούσε ήδη να μας προσανατολίσει στην κατεύθυνση της εκδήλωσης αλληλεγγύης και μέριμνας για το συνάνθρωπο. Το δεύτερο, το οποίο επεκτείνεται σε ζητήματα που αφορούν την όλη ανθρώπινη προσωπικότητα και την γενικότερη ηθική της καλλιέργεια μέσα σε ποικίλες μορφές ζωής, και

⁶ Εδώ μπορεί κανείς να παραπέμψει, μεταξύ άλλων, στις αναλύσεις του Τζόζεφ Στίγκλιτς ο οποίος χρησιμοποιεί όρους όπως ηθική χρεοκοπία και απληστία. Βλ., Joseph Stiglitz, *Ο θρίαμβος της απληστίας. Η ελεύθερη αγορά και η κατάρρευση της παγκόσμιας οικονομίας*, μτφρ. Ν. Ρούσος, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος, 2010. Πρβλ. και την πρόσφατη αρθρογραφία του Πωλ Κρούγκμαν που μπορεί να ανευρεθεί και στο διαδίκτυο.

⁷ Για τη διάκριση αυτών των εννοιών, βλ. Γκόλφω Μαγγίνη, *Ο Χάμπερμας και οι Νεοαριστοτελικοί: Η ηθική του διαλόγου του Γιούργκεν Χάμπερμας και η πρόκληση του νεοαριστοτελισμού*, Επίμετρα Στέλιος Βιρβιδάκης – Κώστας Καβουλάκος,, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2006, *σποράδην*. Βλ. και Στέλιος Βιρβιδάκης, *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, Αθήνα: Leader Books, 1 σημ.

ειδικότερα τις αρετές και τα ελαττώματα του χαρακτήρα, μελετάται και αναδεικνύεται από αρετολογικές θεωρίες, συχνά νεοαριστοτελικής εμπνεύσεως. Η ενδεχόμενη αξιοποίησή του θα οδηγούσε στην μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση των μελών των διαφόρων κοινωνικών ομάδων και στην ενδυνάμωση των δεσμών τους. Αντιμετωπίζεται βέβαια με σκεπτικισμό από τους υποστηρικτές των άλλων θεωριών λόγω της αδυναμίας διασφάλισης μιας αντικειμενικής, μη σχετικιστικής σύλληψης των αξιών που προβάλλει.⁸

Έτσι, θα παρατηρούσαμε κατ'αρχάς ότι η μονομερής έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη, πάση θυσία, συνήθως συμβαδίζει με υποτίμηση σοβαρών οικολογικών προβλημάτων και κινδύνων για το περιβάλλον. Επιπλέον, συνεπάγεται κατά κανόνα, στην περίπτωση της σύγχρονης κυρίαρχης ιδεολογίας στις περισσότερες χώρες με καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, που περιγράφουμε με τον αδόκιμο όρο «νεοφιλευθερισμός», εγκατάλειψη σοσιαλδημοκρατικών ιδανικών δικαιοσύνης, τα οποία υπαγορεύουν την αναδιανομή του πλούτου μέσω σωστής φορολογίας και την οικοδόμηση ενός κοινωνικού κράτους. Δε χρειάζεται να είναι κανείς μαρξιστής, ή ακροαριστερός αρνητής της ίδιας της ιδέας της ελεύθερης αγοράς, για να ασκεί κριτική στο συγκεκριμένο οικονομικό μοντέλο. Και η κριτική αυτή που προσβλέπει στη διαμόρφωση ενός «καπιταλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο» έχει σαφώς ηθικό χαρακτήρα. Φυσικά, το ιδεώδες από το οποίο εμπνέεται απορρίπτεται ως αναπερκές και προβληματικό από τους περισσότερους στοχαστές της άκρας αριστεράς.

Ωστόσο, μπορεί να θέλουμε να αμφισβητήσουμε εξ ολοκλήρου το ίδιο το ανθρωπολογικό πρότυπο που υπόκειται σε κάθε εξιδανίκευση της καπιταλιστικής οικονομίας και όχι μόνο σε αυτό που έχει περιγραφεί ως «φονταμενταλισμός των αγορών». Σε αυτή την περίπτωση, θα προσπαθήσουμε ίσως να υποστηρίξουμε με ηθικά, πολιτικά αλλά και αισθητικά κριτήρια μια εναλλακτική αντίληψη του ουσιώδους «ευ ζην» (well-being), το οποίο, όπως έχει πρόσφατα εξηγήσει ο αμερικανός φιλόσοφος Ρόναλντ Ντουόρκιν, εισηγητής μιας μορφής εξισωτικού

⁸ Βλ. σχετικά, «Σύγχρονες θεωρίες αρετών και αριστοτελική ηθική» (σε συνεργασία με τον Τάσο Καρακατσάνη), *Υπόμνημα στη φιλοσοφία*, τεύχος 8 (Ιούνιος 2009): 183-218.

φιλελευθερισμού, δεν ταυτίζεται με την στερημένη από σημαντικά κανονιστικά γνωρίσματα απλώς «καλή ζωή» (good life).⁹

Φυσικά, το φιλοσοφικό εγχείρημα οποιασδήποτε ηθικής κριτικής της οικονομίας της αγοράς, όπως την ξέρουμε, και της διερεύνησης της ελλειμματικής και προβληματικής ηθικής της διάστασης, είναι υπερβολικά φιλόδοξο. Είναι εύλογο να γίνεται στόχος επιθέσεων και εκ δεξιών και εξ αριστερών. Η προσπάθεια ανάλυσης των προϋποθέσεων για να αναληφθεί με κάποια προοπτική επιτυχίας υπερβαίνει τα όρια αυτής της πρώτης χαρτογράφησης της προβληματικής την οποία επιδίωξα να παρουσιάσω εδώ.¹⁰

Στέλιος Βιρβιδάκης

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

⁹ Βλ. Ronald Dworkin, *Justice for Hedgehogs*, Cambridge Mass.: Harvard University Press, 2011, 184-7, 195-199. Για μια αρχική, συνοπτική παρουσίαση της φιλελεύθερης θεωρίας του, βλ. Ronald Dworkin, *Φιλελευθερισμός*, μτφρ., Φ. Παιονίδης, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας, 1992.

¹⁰ Ευχαριστώ τους Καθηγητές Δημήτρη Δημητράκο και Θεοδόση Τάσιο καθώς και όλες και όλους που συμμετείχαν στη συζήτηση κατά την προφορική παρουσίαση αυτής της εργασίας, για τις ερωτήσεις και τα χρήσιμα σχόλιά τους.